

Тематична рубрика: **ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ**

УДК 159.955.4:371.1

Блохіна І. О.

к. психол. н., доцент кафедри психології і педагогіки
Національний технічний університет України "Київський
політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського"

**ЗНАЧЕННЯ РЕФЛЕКСІЇ В ДІЯЛЬНОСТІ ФАХІВЦІВ ІЗ
УПРАВЛІННЯ ЗАКЛАДАМИ ОСВІТИ
THE IMPORTANCE OF REFLECTION IN THE ACTIVITIES
OF SPECIALISTS IN THE MANAGEMENT OF THE
EDUCATIONAL INSTITUTIONS**

У статті аналізуються логіка розвитку та етапи вивчення рефлексії в європейській філософській та психологічній думці. Автор підкреслює, що управлінська діяльність – це специфічний вид професійної діяльності, який висуває певні вимоги до особистості управлінця і його професійних якостей. Розглядається також значення рефлексії та рефлексивності у професійній діяльності фахівця з управління закладами освіти. У широкому розумінні рефлексія – це міркування, осмислення, самовладання, самоаналіз своєї діяльності в системі відношень зі світом, у якому функціонує особистість. Такі функції свідомості як виділення людиною себе з оточуючого середовища та протиставлення себе йому як суб'єкта об'єкту; узагальнення та цілеспрямоване відображення зовнішнього світу; впізнавання, розуміння; попередня мислительна побудова дій та прогноз їх наслідків; контроль та управління поведінкою особистості, її здатність звітувати перед собою про події, які відбуваються, уможливорюються завдяки рефлексії. Зазначено різні підходи до вивчення проблеми рефлексії, виділено підстави для класифікацій численних підходів, що свідчить про багатоаспектність і складність даної

проблеми. Розглядаючи рефлексію як процес і як механізм, вказується на його глобальність, базовість, онтологічність.

У статті представлено різні підходи до визначення сутності рефлексії у вітчизняній психології, акцентується необхідність рефлексивного мислення в професійній діяльності управлінця, важливість формування рефлексії та рефлексивності. Акцентується увага на тому, що рефлексія фахівця з управління закладами освіти сприяє розширенню та збільшенню зони внутрішнього плану та зовнішньої активності; відображає способи контролю, оцінки та усвідомлення управлінцем своєї діяльності. Однією з головних ознак рефлексії фахівця з управління закладами освіти є її орієнтація на професійну управлінську діяльність, яка передбачає спрямованість мислення управлінця на самого себе, на власні процеси засвоєння соціального досвіду, на усвідомлення структури управлінської діяльності та її результатів.

Ключові слова: *рефлексія, рефлексивність, фахівці з управління закладами освіти, управлінська діяльність в системі освіти, професійна етика.*

The article analyzes the logic of development and stages of the study of reflection in European philosophical and psychological thought. The author emphasizes that management is a specific type of professional activity that makes certain demands on the personality of the manager and his professional qualities. The importance of reflection and reflexivity in the professional activity of a specialist in the management of educational institutions is also described. In the general sense, reflection is reasoning, comprehension, self-control, self-analysis of one's activity in the system of relations with the world in which the personality functions. Such functions of consciousness as the separation of oneself from the environment and opposition of oneself to it as a subject to object; generalization and purposeful reflection of the external world; recognition, understanding; preliminary mental construction of actions and forecast of their consequences; control and management of individual behavior, its ability to report to themselves about the events that occur, made possible by reflection. Different approaches to

the study of the problem of reflection are indicated, the bases for classifications of numerous approaches are allocated, which testifies to the multifacetedness and complexity of this problem. Considering reflection as a process and as a mechanism indicates its globality, basicity, ontology.

The article presents different approaches to defining the essence of reflection in domestic psychology, emphasizes the need for reflective thinking in the professional activities of the manager, the importance of the formation of reflection and reflexivity. Emphasis is placed on the fact that the reflection of specialists in the management of the educational institutions contributes to the expansion and increase of the area of internal plan and external activity; reflects the ways of control, evaluation, and awareness of the manager of their activities. One of the main features of the reflection of a specialist in the management of the educational institutions is its focus on professional management, which involves the focus of the manager's thinking on himself, on their own processes of learning social experience, awareness of the structure of management and its results.

Keywords: *reflection, reflexivity, specialists in management of educational institutions, management activity in education, professional ethics*

Стан системи освіти характеризується низкою проблем, однією з яких є невідповідність методів і технологій управління закладами освіти сучасним вимогам. Впровадження інноваційних технологій вимагає не лише навчальний процес, а й управління в системі освіти. Управління закладом освіти повинно бути системне, багаторівневе; таким, що охоплює всі елементи педагогічної системи, узгоджує процеси управління і самоуправління, зовнішні вимоги і внутрішні мотиви учасників навчального процесу, створює простір для варіативності педагогічної діяльності відповідно до реальної ситуації при збереженні стратегічних напрямів, сприяє саморозвитку, самореалізації суб'єктів управлінського процесу. Таке управління є діяльністю на рефлексивній основі.

Отже, осмислення власної свідомості, власних дій, встановлення правильних відносин між суб'єктами управління, самопізнання власного «Я» пов'язано з високим рівнем розвитку рефлексії і виступає однією з важливих умов успішності діяльності фахівця з управління закладами освіти.

Згідно з сучасною концепцією розвитку освіти управління має ґрунтуватися на синергетичному підході, який є основою розгляду складних систем, що самоорганізуються і саморозвиваються в умовах нестабільності. Відповідно до синергетичного підходу в рефлексивному управлінні слід враховувати, що система навчального процесу, як і будь-яка відкрита система, обмінюється інформацією з іншими системами, не піддається жорсткому впливу і буває амбівалентною, тобто певне місце в ній займають випадковість і змінність. Наукові праці С. Степанова, Е. Варламової присвячені проблемі рефлексивно-інноваційного підходу до підготовки управлінських кадрів, у працях І. Стеценко, І. Бессонової, А. Бехової розглянуто навчання студентів засобом рефлексії в процесі професійної підготовки. Науковці О. Лаптева, В. Агєєв присвятили свої дослідження розвитку рефлексивного мислення у студентів університету та рефлексивного управління власним професійним розвитком. Однак питання взаємозв'язку управлінської діяльності керівників закладами освіти з рефлексією розроблене недостатньо.

Рефлексія дозволяє людині свідомо планувати, регулювати і контролювати своє мислення, оцінювати не тільки істинність думок, але і їх логічну правильність; знайти відповіді на певні питання, пов'язані з професійною управлінською діяльністю, які без її застосування рішенням не піддаються [2]. Тому, на нашу думку, рефлексія є одним з універсальних внутрішніх механізмів підвищення ефективності управлінської діяльності керівника: прийнятих ним рішень, поведінки в колективі, роботи в організації в цілому, а також власного розвитку.

Поняття «рефлексія» знаходиться в центрі уваги представників різних наук: філософії, психології та різноманітних наукових галузей. Зазначений

термін в науковий обіг ввів Р. Декарт, який розробив раціоналістичну теорію самосвідомості, що розглядає свідомість як мислення. Філософ ототожнював рефлексію зі здібністю індивіда зосереджуватися на змісті своїх думок, абстрагуючись від зовнішнього, тілесного. На думку Дж. Локка, рефлексія – це джерело особливого знання, коли спостереження індивіда спрямовується на внутрішні дії свідомості, тоді як відчуття мають своїм предметом зовнішні речі. Фактично в цьому умовиводі вчений розводить поняття "рефлекс" і "рефлексія" й визначає останнє як особливе джерело знань, народжене внутрішнім досвідом. Таке тлумачення рефлексії стало потім аксіомою інтроспективної психології, котра розглядає рефлексію як спосіб спостереження за психічними актами [11].

У сучасному філософському розумінні рефлексія трактується як "принцип людського мислення, що спрямовує його на осмислення й усвідомлення власних форм і передумов; предметний розгляд самого знання, критичний аналіз його змісту і методів пізнання; діяльність самопізнання, що розкриває внутрішню будову і специфіку духовного світу людини" [12].

У психологічній науці рефлексія розглядається як процес самопізнання суб'єктом свого внутрішнього світу, стану психічних процесів. Рефлексія – не тільки знання й розуміння самого себе, але й встановлення того, як інші розуміють і сприймають його особистість, емоційні реакції і когнітивні уявлення. Це "процес подвійного, дзеркального взаємовідображення суб'єктами один одного, змістом якого є відтворення особливостей одне одного" [9].

На думку С. Рубінштейна, який виділяє два способи життя: перший – це безпосереднє життя у міжособистісних зв'язках, другий (рефлексія) – це здатність людини займати позицію поза життям, дивитись на життя зі сторони, саме через рефлексію виникає у людини філософське усвідомлення життя, його моральне становлення. Науковець зазначав, що завдяки наявності рефлексії суб'єкт стає здатним здійснювати управління діяльністю, досягати мети. Виникнення рефлексії обумовлене всім ходом життя і діяльності індивіда,

завдяки їй здійснюється опосередкована взаємодія суб'єкта зі світом, у ході переломлення зовнішніх впливів через специфіку суб'єктивного світу особистості. При цьому рефлексія виступає як "внутрішні умови, включені в загальний ефект, обумовлений закономірним співвідношенням зовнішніх і внутрішніх умов" [13].

Отже, в результаті здійсненого аналізу, встановлено, що рефлексія може бути здійснена людиною лише над тим, що їй притаманне: думками (у Р. Декарта), почуттями (у Дж. Локка), безпосереднім життям (у С. Рубінштейна). Відповідно, рефлексія в управлінській діяльності можлива у фахівця по відношенню до своєї власної діяльності.

Сучасні розробники рефлексивної діяльності стверджують, що рефлексія є синтетичною психічною реальністю, яка є одночасно процесом, властивістю і станом, притаманним лише людині, і станом усвідомлення чого-небудь, і процесом репрезентації психіці свого власного змісту (А. Карпов). Включення рефлексивних функцій в діяльність ставить індивіда в позицію дослідника по відношенню до власної діяльності і не зводиться ні до однієї з них [5].

С. Степанов та І. Семенов виділяють кооперативну (соціально-перцептивну), комунікативну, особистісну та інтелектуальну рефлексію [3, 10].

Кооперативна рефлексія забезпечує проектування колективної діяльності і кооперацію спільних дій суб'єктів діяльності. Комунікативна рефлексія виступає як найважливіша складова розвиненого спілкування і міжособистісного сприйняття, яка характеризується О. Бодальовим як специфічна якість пізнання людини людиною. Особистісна рефлексія досліджує власні вчинки суб'єкта, образи власного "Я" як індивідуальності. На думку С. Степанова особистісна рефлексія здійснюється через переживання безвиході і осмислення завдання, ситуації як нерозв'язаної, невирішеної; апробування особистісних стереотипів і їх дискредитації, переосмислення особистісних стереотипів, проблемно-конфліктної ситуації і

самого себе в ній [10]. Ю. Орлов вважає, що особистісний тип рефлексії виконує функцію самовизначення особистості [7]. Інтелектуальна рефлексія відображає проблеми організації когнітивних процесів переробки інформації і розробки засобів навчання рішення типових задач.

Цікавий підхід до розуміння рефлексії знаходимо у В. Белікова, котрий розглядає діяльність як рефлексуючу активність, підпорядковану свідомості. Рефлексія неможлива поза свідомістю, що у свою чергу припускає наявність інтелекту [1, 13].

На думку Г. Щедровицького рефлексія – це механізм засвоєння, умова появи в індивіда нових способів діяльності і нових спроможностей [14]. Розкриваючи зміст цього механізму, автор висловлює судження про те, що для появи нових засобів і способів діяльності необхідно, щоб сама діяльність стала предметом спеціального дослідження, щоб на неї спрямовувалася б нова вторинна діяльність. Інакше кажучи, повинна з'явитися рефлексія стосовно вихідної діяльності.

Зміст поняття рефлексії, що розкривається, виходячи з характеру її функцій, – конструктивної і контрольної описала М. Тутушкіна. З позиції конструктивної функції рефлексія – це процес пошуку і встановлення розумових зв'язків між існуючою ситуацією і світоглядом особистості в даній області; активізація рефлексії для включення її в процеси саморегуляції в діяльності, спілкуванні і поведінці. З позиції контрольної функції рефлексія – це процес налагодження, перевірки і використання зв'язків між існуючою ситуацією і світоглядом особистості в даній області; механізм відображення або використання результатів відображення для самоконтролю в діяльності або спілкуванні [6].

С. Васьковська наголошує на тому, що поява рефлексії свідчить про перехід від повної включеності самосвідомості у діяльність до формування нових самосуб'єктних відносин. Виходячи з цього, рефлексія відображає дійсне ставлення суб'єкта не лише до діяльності, а й до себе в цій діяльності [8].

Отже, очевидним є той факт, що рефлексія – це не просто розуміння суб'єктом самого себе, але і розуміння того, яким чином навколишні знають і розуміють рефлексуючу особистість, її особистісні особливості, емоційні реакції і когнітивні уявлення, а, відповідно, рефлексивність – здатність людини до самозвіту про фіксовані факти свідомості, до самоаналізу власних психічних станів.

У контексті нашого теоретичного дослідження основною метою є встановлення взаємозв'язку управлінської діяльності керівників з рефлексією, яка спрямована на розвиток самосвідомості, осмислення й орієнтацію дій суб'єкта (інтелектуальна рефлексія), на самоорганізацію, рух через самопізнання й самоаналіз себе, свого стану – внутрішніх психічних актів, своєї мислительної діяльності, цілісного "Я" (особистісна рефлексія), і через осмислення (аналіз) людиною особистості й діяльності партнера по спільній діяльності, взаємовідображення суб'єктами одне одного (міжособистісна рефлексія) з виходом на рефлексивну позицію особистості.

Рефлексивні механізми діяльності виступають як єдина структура, яка формується протягом онтогенетичного розвитку особистості, її соціалізації і навчання та регулююча як предметну діяльність, так і міжособистісні взаємодії. Рефлексія виступає в якості механізму розвитку і регуляції діяльності, в свою чергу, діяльність є предметом рефлексії. Рефлексія розглядається в якості дії, що спрямовується уявленням про результат, який, в кінцевому рахунку, має бути досягнутий; дії, яка здатна коригувати цю діяльність, а також призначеної для планування перспективної діяльності. Співвіднесення категорій "рефлексія" і "діяльність" змушує по-новому поглянути на природу рефлексії і рівень організації цього явища в порівнянні з іншими психічними процесами і властивостями. Таким чином, діяльнісний підхід до досліджуваного явища дозволяє розглядати рефлексію при пізнанні свого внутрішнього світу і при пізнанні зовнішнього світу, в тому числі і внутрішнього світу інших людей, як єдину психологічну реальність – рефлексивну дію.

Функціональна роль рефлексивності особистості найбільш значима в "суб'єкт-суб'єктних" видах діяльності, тобто таких, які припускають інтенсивні міжособистісні взаємодії, особливо в діяльності управлінській. Тому фахівець з управління закладами освіти повинен володіти високим рівнем розвитку як інтелектуальної, так і кооперативної рефлексії.

Однією з головних ознак рефлексії є її орієнтація на діяльність, в тому числі й професійну управлінську діяльність, яку ми будемо розуміти як спрямованість мислення управлінця на самого себе, на власні процеси засвоєння соціального досвіду, на усвідомлення структури управлінської діяльності та її результатів. Якщо рефлексія – це ланцюжок внутрішніх сумнівів, міркувань із собою, викликаних життєвими питаннями, труднощами, пошуками варіантів відповіді на нові питання, то рефлексія управлінської діяльності – це також внутрішня робота: співвіднесення себе, можливостей свого "Я" з тим, чого вимагає професійна етика, у тому числі – існуючими про неї уявленнями. Управлінська діяльність з урахуванням професійної етики як творчий процес неможлива без рефлексії – пошуку, самооцінки, обговорення із собою власного досвіду управління, реального й уявлюваного.

Здібності керівника до рефлексії найбільш повно проявляються в таких видах професійної управлінської діяльності: оцінці виробничої ситуації, у тому числі поведінки інших людей; визначенні мети; аналізі виробничих проблем, прийнятті рішень; визначенні відносин і дій в міжособистісній чи груповій взаємодії, а також виборі стратегії і тактики організаційної поведінки в цілому; оцінці і поясненні свого службового становища.

В професійній управлінській діяльності особистість керівника виступає одним з основних факторів успішності діяльності. Саме тому можна стверджувати, що рефлексивна самоорганізація виступає однією з основних умов відповідності дій фахівця з управління закладами освіти своїй управлінській функції. Поза розвиненістю рефлексивної свідомості та оволодінням багатьма культурними критеріями рефлексивної

самоорганізації, нормами професійної етики у керівника мало можливостей знизити ступінь залежності успішності професійної управлінської діяльності від рівня своєї професійної компетентності. Набуття рефлексивної культури, забезпечення її засобами інтелектуального та духовного типів призводить до визначеності рефлексивного процесу, а відповідно і управлінського процесу в цілому. В рефлексії виявляється певна сторона та міра форми діяльності, а разом з тим виникають обов'язки, норми рефлексії, відповідальність за їх реалізацію.

Рефлексивна самоорганізація управлінця спирається на розгляд себе як суб'єкта і особистість, включену в професійну діяльність і таку, яка входить в певний простір діяльності. Тому в рефлексії відстежується не тільки власне рішення управлінських завдань і проблем, не тільки зміна циклів управлінської діяльності, але і лінія всього професійного шляху управлінця, а також власне його життєвий шлях. Зокрема особливу роль має фокусування уваги управлінця на своїх здібностях до реалізації фіксованих вимог, їх типу та цілісності у професійній діяльності. Саме за таких умов з'являється можливість самозміни і саморозвитку. Систематичність акцентування уваги в рефлексії забезпечує появу реконструктивних, прогностичних і проектних уявлень про хід зміни професійних здібностей у контексті лінії змін себе як суб'єкта і особистості. Чим ретельніше такий рефлексивний аналіз, тим конкретнішими є проекти самозміни, саморозвитку, участі у зовнішньо організованому навчанні, тим точніше постановка основних задач в управлінні у контексті реалістичного погляду на свої власні можливості.

Результатом застосування рефлексивних дій завжди виявляється певний розвиток професійної діяльності. Цей розвиток пов'язаний з розвитком інтелектуальних здібностей і особистості в цілому. Кожен етап рефлексивного розвитку веде до зростання професіоналізму особистості, в якому можна виділити наступні ланки: формування рефлексивних дій; розвиток інтелектуальних здібностей; більш активне застосування рефлексії

у професійній діяльності; вдосконалення професійної діяльності; зміни в структурі особистості фахівця з управління закладами освіти.

Підсумовуючи, слід зазначити, що однією з найважливіших характеристик діяльності людини є рефлексія, яка дозволяє забезпечити основні функції свідомості: виділення людиною себе з оточуючого середовища та протиставлення себе йому як суб'єкта об'єкту; узагальнення та цілеспрямоване відображення зовнішнього світу; впізнавання, розуміння; попередня мислительна побудова дій та прогноз їх наслідків; контроль та управління поведінкою особистості, її здатність звітувати перед собою про події, які відбуваються. Рефлексія фахівця з управління закладами освіти сприяє розширенню та збільшенню зони внутрішнього плану та зовнішньої активності; відображає способи контролю, оцінки та усвідомлення управлінцем своєї діяльності.

Лініями формування рефлексивності можуть стати розширення стратегій рефлексувань в процесі вирішення нестандартних завдань, що вимагають розв'язання проблемних ситуацій з високим ступенем конфліктності, навчання аналізу управлінських ситуацій, а також включення різноманітних психологічних методів комплексного формування професійної самосвідомості.

Таким чином, фахівець з управління закладами освіти, на нашу думку, повинен володіти розвиненою здатністю до рефлексії, що, в свою чергу, сприятиме його успішній професійній діяльності, орієнтованій на норми професійної етики.

Список літератури

1. Беликов В.А. Личностная ориентация учебно-познавательной деятельности. Челябинск: Факел, 1995. 141 с.
2. Блохіна І.О. Психологічні чинники становлення професійно-етичних настановлень майбутніх фахівців з управління навчальними закладами : автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «педагогічна та вікова психологія»; Ін-т психології ім. Г.С. Костюка. Київ, 2012. 20 с.

3. Дударева В.Ю. Феноменология рефлексии и ее изучение в современной зарубежной психологии. *Психология. Журнал высшей школы экономики*. 2008. Т. 5. № 1. С. 101-120.
4. Кант И. Сочинения. Москва: Политиздат, 1966. Т.1. 590 с.
5. Карпов А.В. Психология рефлексивных механизмов деятельности. Москва: Изд-во ИП РАН, 2004. 424 с.
6. Кашапов М.М. Психологический анализ методов исследования педагогического мышления. *Психология педагогического мышления: теория и эксперимент: сб. статей* / под ред. М.М. Кашапова. Москва: ИП РАН, 1998. С. 80-92
7. Орлов Ю.М. Саногенное мышление. Серия: Управление поведением. Москва, 2006. Кн.1. 96 с.
8. Психологія особистості: Словник-довідник / за ред. П.П. Горностая, Т.М.Титаренко. Київ: Рута, 2001. 320 с.
9. Психология: словарь / под ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. Москва: Политиздат, 1990. 702 с.
10. Степанов С.Ю. Рефлексивная практика творческого развития человека и организаций. Москва: Наука, 2000. 173 с.
11. Философия: Учебное пособие для студентов высших и средних специальных учебных заведений / В.А. Канке. Москва: Логос, 2001. 272 с.
12. Философский энциклопедический словарь / гл. ред. А.М. Прохоров. Москва: Сов. энциклопедия, 1989. 815 с.
13. Юдин Э.Г. Системный подход и принцип деятельности: Методологические проблемы современной науки. М.: Наука, 1978. 391 с.
14. Якунин В.А. Обучение как процесс управления: Психологические аспекты. Ленинград: ЛГУ, 1988. 160 с.